

Др Милош Јагодић

редовни професор

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

mjagodic@f.bg.ac.rs

ORCID: 0009-0005-7801-9638

ПОСЛЕДИЦЕ СТРАДАЊА АЛЕКСИНАЧКОГ ОКРУГА У СРПСКО-ТУРСКОМ РАТУ 1876-1877. ГОДИНЕ*

Апстракт: У раду је приказано страдање насеља и становништва Алексиначког округа у српско-турском рату 1876. године. Указано је на делатност српске владе на плану помоћи раним страдалницима након рата. Изнети су прецизни подаци о броју уништених кућа и ратних страдалника по насељима. Рад је написан на основу релевантне литературе и српских извора.

Кључне речи: Алексиначки округ, Алексинац, српско-турски рат 1876-1877, ратни страдалници, Милован Спасић.

Војни и дипломатски аспекти рата између Србије и Турске 1876. године добро су истражени и познати у историографији.¹ Обрађене су

* Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (број уговора 451-03-33/2026-03/200163).

1 Најважнија дела: Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875-1878, прва књига, први рат*, Београд, 1896; С. Грујић, *Српско-турски рат 1876-1877. Операције Тимочко-моравске војске*, књ. II, Београд, 1901; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића, део I*, Београд, 1990²; П. Опачић, С. Скоко, *Српско-турски ратови 1876-1878*, Београд, 1981; Ч. Попов, *Србија 1868-1878, Историја српског народа V-1*, ур. В. Стојанчевић, Београд, 1981, 305-421; П. Опачић, *Битке у српско-турском рату 1876-1877*, у: *Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига друга, Битке и бојеви у српско-турском и црногорско-турском рату 1876-1878. и у српско-бугарском рату 1885*, Београд, 1998, 7-244; М. Спирић, *Историја Алексинца и околине, књига 2. Од краја прве владавине кнеза Милоша 1839. до краја Првог српско-турског рата 1876-1877. године*, Алексинац, 2021²; С. Рајић, *Спољна политика Србије између очекивања и реалности 1868-1878*, Београд 2015; С. Рајић, Д. Леовац, *Историја српског народа у*

и последице ратних операција на становништво источних и јужних области Кнежевине Србије.² Циљ овог рада је да се опширније прикажу и анализирају последице које је српско-турски рат 1876–1877. оставио на Алексиначки округ. Сви датуми у главном тексту наведени су по новом календару, а у напоменама, приликом цитирања извора, паралелно по старом и новом календару.

Борбе у српско-турском рату 1876. вођене су претежно у југо-источном и јужном делу Кнежевине Србије. Српским ратним планом било је предвиђено да главнина трупа предузме офанзиву ка Нишу, а да остатак војске буде претежно у дефанзиви. Све снаге првобитно су подељене у четири оперативне групе, назване војскама. Моравска војска, јачине 68.000 људи, под командом руског генерала Михаила Черњајева била је концентрисана код Алексинца и Делиграда и имала је задатак да опседне Ниш и наступа ка Пироту, Прокупљу и Куршумлији. Пошто је долина Јужне Мораве била уједно и очекивани правац евентуалног непријатељског продора, код Алексинца и Делиграда су били подигнута и снажна одбрамбена утврђења. Тимочка војска, јачине 25.000 људи, била је концентрисана код Зајечара и села Кобишнице. Задатак јој је био да брани источну границу и да, у погодном моменту, заузме погранично место Кулу ради побољшања сопствених дефанзивних позиција. Ибарска војска, концентрисана на Јавору, снаге од 11.500 људи, требало је да наступа у правцу Сјенице. Дринска војска, јачине 20.000 људи, требало је да брани западну границу, пребацује добровољце у Босну и помаже тамошњи устанак. Турски ратни план предвиђао је концентрацију главнине снага у долини Јужне Мораве и наступање од Алексинца преко Делиграда ка Параћину и даље на север.³ Непријатељства су почела 2. јула 1876. године. Српска офанзива била је одмах заустављена. Турске снаге заузеле су у ноћи 2/3. јула село Велики Извор код Зајечара, те су тако угрозиле, према мишљењу српске команде, бок Моравске војске. Због тога је донета одлука да се офанзивна дејства ка Нишу обуставе док се непријатељ не избаци из Тимочке долине. Великоизворска битка одиграла се 18. јула и

19. и почетком 20. века. Српска држава у 19. веку. Уџбеник, Београд, 2018, 176–191; Д. Радовић, Јован Ристић (1829–1899) – биографија српског државника, Нови Сад, 2023; С. Рајић, Кнез Милан Обреновић (1854–1881), од бератлије до суверена, I, Београд, 2024.

2 М. Јагодић, *Последице упада Турака у Тимочку и Моравску долину 1876. године*, Развитак 203–204 (2000), 130–153.

3 П. Опачић, С. Скоко, *нав. дело*, 25–32.

у њој је српска војска доживела пораз. Потом су се српске снаге повукле на леву обалу Тимока, организујући одбрану на линији од Вратарнице на југу до Вражогрнаца на северу. Ова битка је означила прекретницу у рату, који је од тада за Србе добио искључиво дефанзивни карактер. Турске снаге почеле су наступање 29. јула преко Грамаде ка Књажевцу, у намери да продру преко Књажевца и Сокобање у позадину алексиначких и делиградских утврђења. Након тешких вишедневних борби, српске снаге напустиле су Књажевац у ноћи 4/5. августа и повукле су се ка Сокобањи, затворивши Сокобањску клисуру, и ка селу Бучју, северозападно од Књажевца, ради затварања пута ка Бољевцу. После пада Књажевца, српске снаге напустиле су без борбе и Зајечар у ноћи 5/6. августа, будући да је бок Тимочке војске остао изложен непријатељу. Због јаког српског отпора и исцрпљености сопствених снага, турска команда је након борби око Књажевца променила првобитни план офанзиве, одлучивши да будуће наступање усмери фронтално долином Јужне Мораве, на правцу Ниш–Алексинац–Параћин. На фронту је дошло до двонедељног затишја због обостраног прегруписавања снага. Турци су повукли своје снаге из Књажевачког округа пошто их нису имали довољно за предстојећу офанзиву. Искористивши турско повлачење, српске снаге вратиле су се у Књажевац 21. августа.⁴

Турски напад почео је 19. августа левом и десном обалом Јужне Мораве. Од тада па до краја рата, главно поприште војних операција било је претежно на територији Аексиначког и, мањим делом, Крушевачког округа. Турске снаге су за три дана избиле пред главне алексиначке положаје. Напад је 23. августа усмерен на слабо брањени положај Шуматовац, на крајњем српском левом крилу, на десној обали Јужне Мораве. Међутим, њихово напредовање је ту било заустављено након претрпљеног пораза у Шуматовачкој бици. Борбе су потом пренете на леву обалу реке 1. септембра. Поразивши Србе у бици код Адровца, Турци су их приморали да се повуку на положаје ближе Делиграду. Десет дана касније уследио је неуспели турски покушај преласка на леву обалу Јужне Мораве код села Бобовиште. Убрзо потом наступило је примирје, које је било на снази од 15. до 26. септембра.

Нови сукоб одиграо се од 28. до 30. септембра. Била је то битка на Кревету, према оцени савременика најжешћа у рату, у којој су обе стране претрпеле велике губитке. Њен исход је био неодлучан, премда

4 Исто, 33–54, 69–111.

су Турци били у предности јер су своје исцрпљене снаге могли да замене свежим, концентрисаним код Ниша. Обострани замор довео је до застоја у операцијама, што је потрајало до 19. октобра. Турци су планирали да снажним нападом пробију фронт на линији Вукања – Велики Шиљеговац – Ђунис ради продора ка Крушевцу, чиме би се забио клин између српских снага на левој и десној обали Јужне Мораве. Турске снаге су у борбама 19. и 20. октобра успеле да овладају шиљеговачким положајима, али нису продрле до Ђуниса. Тај положај, који је био кључ за путеве ка Крушевцу и Делиграду, Турци су неочекивано лако заузели 29. октобра. Одмах су наставили ка Делиграду и ушли су у Алексинац, који је претходно евакуисан. Моравска долина била је отворена за даљи продор турске војске. Да би спасила Србију од пропасти, Русија је 30. октобра ултимативно захтевала од Турске прекид непријатељстава у трајању од шест недеља. Примирје је ступило на снагу већ 1. новембра 1876, чиме су операције у овом рату биле окончане. Мир је склопњен у Цариграду 28. фебруара 1877. на основи статус кво анте белум.⁵

Приликом продора на српско земљиште, нерегуларне турске јединице, башибозлук, састављене углавном од Черкеза, систематски су палиле и пљачкале насеља која су им се нашла на путу. Према томе, непосредна последица ратних операција била су разарања имовине и страдање становништва. Један српски војник, родом из Трстеника, коморџија у Крушевачкој бригади, имао је задатак да спроведе кола са храном од Каоника до Прћиловице 23. августа 1876. године. Том приликом је записао: „Овако путујући, изађемо на једно брдо с ког нам се, као нека панорама, пред очима указала; са свију страна многе ватре једна до друге, а нарочито на јужној и источној страни... Страх и ужас погледати, мислио би човек да сама земља, а не сеоске куће гори.”⁶ За време битке на Адровцу 1. септембра, по диму из запаљених села могло се дознати докле су Черкези допрли.⁷

Пуковник Сава Грујић, учесник сукоба и аутор опсежне војне историје рата, овако је описао ноћно извиђање турских положаја у око-

5 Исто, 111–178.

6 Ратни дневник једног другокласца вођен од 10. јуна до 22. октобра 1876, од П. Д. П, Отаџбина 8 (1881), 600.

7 Ратни дневник једног другокласца, Отаџбина 9 (1882), 84; М. Јагодић, Последице, 132.

лини Алексинца 19. августа: „Било је око поноћи, али видело се као по дану, јер је све Поморавље до Суповца било у пламену. Горео је Суповац, горела Голешница, Мала Дренова, Лоћика, горео Грејач.” На њивама су спаљивани сено и прикупљена жетва. Генерал Черњајев је истог дана обавестио кнеза Милана Обреновића о турском наступању од Мрамора, наводећи да су спалили сва села кроз која су прошли: „Небо је горело од пламена попаљених кућа врло далеко. Страшно варварство!”⁸ Министар спољних послова Србије Јован Ристић упутио је током рата три ноте представницима великих сила којима их је обавестио, уз протест, о нехуманом начину ратовања и злочинима које су чинили припадници турских нерегуларних јединица. Између осталог, у њима је поименце наведено четрдесет осам спаљених села у Алексиначком округу.⁹

Премда Алексинац није био поприште борби, већ су турске снаге у њега ушле на самом крају рата, ипак је био темељно опљачкан. По повлачењу непријатељске војске 6. марта 1877, представници српских власти су констатовали: „У Алексинцу је врло велика оскудица, куће су скоро без изузетка права рујина и да се оправе требало би око пола милиона дуката. Гди год је било гвожђа све је повађено, врата, прозори и дувари разорени су, само гвожђе да поваде. Патоси су повађени и изгорени.” Турска регуларна војска преобратила је алексиначку цркву у џамију, те је тако сачувана од разарања.¹⁰

Становништво пограничних округа склањало се испред наступајуће турске војске дубље у унутрашњост земље. Исељавање је често обављано на брзину јер власти нису дозвољавале народу да се раније евакуише како би се спречило ширење панике. У септембру 1876. Књажевачки и Црноречки окрузи су били скоро сасвим напуштени. Житељи Алексиначког и Крушевачког округа бежали су иза Делиграда и даље на север. Крајем септембра, највећи део избеглица налазио се у Алексиначком, Ћупријском и Јагодинском округу, од Делиграда до Јагодине. У настојању да им помогне колико је то било могуће у хаотичним ратним

8 С. Грујић, *нав. дело*, 162, 164–165; М. Јагодић, *Последице*, 132; М. Спирић, *нав. дело*, 281–283.

9 *Српске новине*, бр. 197, 4/16. 9. 1876.

10 Државни архив Србије (=ДАС), Министарство финансија – Економно одељење (МФ-Е), 1877, Ф 1, Р 96, М. Спасић министру финансија В. Јовановићу, 25. 2 / 9. 3. 1877, Алексинац; М. Јагодић, *Последице*, 134; М. Спирић, *нав. дело*, 287–288.

приликама, српска влада је 18. септембра 1876. формирала вишечлани Одбор за бригу о избеглицама. Његови чланови су обилазили збегове у окрузима за које су били задужени и старали се да им обезбеде најнужнија средства за преживљавање.¹¹

Средином септембра је око Ражња било мноштво избеглица из Турске, Књажевачког и Алексиначког округа. Боравили су под ведрим небом у збеговима, своју храну су потрошили и помоћ им је хитно била неопходна. Збегови су били у сталном покрету у потрази за храном и бољим гостопримством. Начелник Алексиначког округа Стеван Лукић је исправно процењивао да је било потребно да се благовремено уклоне отуда због могућег неповољног развоја ратних операција.¹² Током октобра је већи део бегунаца напустио Алексиначки округ због напредовања непријатељских снага. Они који су остали заштиту су потражили око делиградских утврђења.¹³

Бегунци, природно, нису били задовољни својим положајем. Радојко Живић из Прћиловице, Моравског среза Алексиначког округа, избегао у Велику Плану у августу 1876, жалио се министру унутрашњих послова у име седам породица сусељана да немају довољно хране ни за себе ни за стоку. Осим тога, пријем на који су наишли није био одговарајући: „Ови људи код којих смо се доселили, они нас никако не сматрају за ово православне вере и да смо родом из Бугар Мораву и ову Србију, него као да нисмо ниједна вера, јер кад би они нас сматрали, они би нас пустили у њихове куће.” Цвета, жена Димитрија Ракића из села Мрсоља, такође Моравског среза Алексиначког округа, која је са још тридесет породица избегла у Параћин, жалила се да не могу да се сместе по кућама јер немају новца да плате кирију, коју су им мештани тражили. Војници из Моравског среза, забринути за судбину својих породица у избеглиштву, жалили су се командатима јединица у којима су служили на поступање

11 М. Јагодић, *Последице*, 135–136.

12 ДАС, Министарство унутрашњих дела – Полицајно одељење (=МУД-П), 1876, Ф 28, Р 23, начелник ражањске станице М. Вучовић министру унутрашњих дела Р. Милојковићу, бр. 765, 9/21. 9. 1876, Ражањ; начелник Алексиначког округа С. Лукић истом, бр. 4955, 17/29. 9. 1876, Делиград; М. Јагодић, *Последице*, 136.

13 *Српске новине*, бр. 261, 24. 11 / 7. 12. 1876; ДАС, МУД-П, 1876, Ф 28, Р 23, начелник Алексиначког округа С. Лукић среским начелницима у Алексиначком округу, бр. 5170, 10/22. 10. 1876, Делиград.

према бегунцима. Војне власти су овај проблем схватале озбиљно, страхујући да не доведе до додатне деморализације војске и дезертирања, па су тражиле од полицијских власти да га што пре реше.¹⁴ Председник Алексиначког општинског суда Милија Трифунац жалио се прво министру унутрашњих дела, па онда и кнезу, да су избегли Алексинчани у Параћину током зиме 1876/1877. морали да плаћају храну, огрев и смештај, а да су их, у супротном, мештани изbacивали из кућа на хладноћу. Осим тога, Трифунац је Параћинцима замерао и што су наводно оптуживали његове суграђане за кукавичлук. Власти Ћупријског округа, као и представници Одбора за помоћ избеглицима, одбациле су све ове жалбе, тако да је тешко рећи у којој мери су заиста биле истините. Спор је решен тек у марту 1877, када су се становници Алексинца вратили својим кућама.¹⁵ Сељаци из Моравског среза у избеглиштву жалили су се током целе зиме 1876/1877. министру унутрашњих послова на свој несрећни положај, сваковрсне оскудице, поступање локалних власти, мештана итд. Жалбе те врсте престале су у марту 1877, када су бегунци почели да се враћају у оно што је остало од њихових кућа и села.¹⁶ Међутим, ни повратак им није био једноставан. Морали су да чекају од 10. до 23. марта под ведрим небом и без сточне хране да војска постави понтонски мост на Морави код Алексинца како би имали где да пређу реку.¹⁷

Пошто је био склопљен мир са Турском, српска влада је могла да посвети више пажње питању помоћи становништву пострадалом у рату. Одредила је посебне поверенике за старање о страдалницима 3. марта 1877, и то: државног саветника Владислава Вујовића за Крајински,

14 ДАС, МУД-П, 1876, Ф 28, Р 23, Р. Живић министру унутрашњих дела Р. Милојковићу, 29. 9 / 11. 10. 1876, Велика Плана; Цвета Димитрија Ракића истом, 3/15. 10. 1876, Параћин; командант Првог делиградског корпуса, пуковник Ј. Ђорђевић, истом, 9/21. 9. 1876, Делиград; 1877, Ф 1 Р 31, командант Трећег бригадног батаљона Алексиначке бригаде 1. класе, П. Маринковић, истом, 29. 11 / 11. 12. 1876, Нови Хан; М. Јагодић, *Последице*, 137–139.

15 ДАС, МУД-П, 1877, Ф 5, Р 25; М. Јагодић, *Последице*, 138.

16 ДАС, МУД-П, 1876, Деловодни протокол (=ДП), бр. 8.057, 8.059, 8.163, 8.199, 8.206, 8.306; 1877, ДП, бр. 1.242, 1.364.

17 ДАС, МУД-П, 1877, Ф 4, Р 35, начелник Алексиначког округа С. Лукић министру унутрашњих дела Р. Милојковићу, 26. 2 / 10. 3. 1877, Алексинац, депеша; М. Спасић истом, 9/21. 3. 1877, Алексинац, депеша; начелник Алексиначког округа С. Лукић истом, 11/23. 3. 1877, Алексинац, депеша.

Црноречки и Књажевачки округ и начелника Економног одељења Министарства финансија Милована Спасића за Алексиначки и Крушевачки округ. Њихов задатак је био да се постарају за уредан повратак избеглица кућама, те да им обезбеде храну и семе за сетву из држаних магацина. Током марта и априла 1877. влада је усвојила неколико прописа ради обезбеђивања најнужније материјалне помоћи страдалницима.¹⁸

Владин комесар Милован Спасић боравио је на терену од марта до маја 1877. године. Средином априла је могао да извести како се скоро сав избегли народ вратио на своја огњишта у Алексиначком округу. Наредио је да општине саставе спискове требовања породица у храни и другом, те је на основу њих храна издавана седмично. Међутим, од 3. априла је нестало хране у државним магацинама за даљу дистрибуцију у дотадашњим количинама. Од тада је помоћ давана сам оним породицама које нису имале за рад способне пунолетне чланове. Остали страдалници нису добро примили ову одлуку, захтевајући да и даље примају помоћ. Потребе за храном биле су огромне јер је требало издржавати скоро сво становништво у Моравском срезу и у више села из осталих срезова. Спасић је настојао да храну добави из магацина у Ћупријском и Пожаревачком округу, али су резултати били скромни. Поред осукдице у храни, владала је општа осудица и у алатима, посебно мотикама, па је и њих требало обезбедити.¹⁹

Прилике у Алексиначком округу отежало је изливање Јужне Мораве у мају 1877. године. Вода је однела усеве, хране и семена није било, те је људима запретила глад. Оставши без хлеба и соли, јели су неслано зеље и разбољевали се, посебно деца. Држава је прискочила у помоћ, обезбеђујући потребне количине хране и соли из Ћупријског и Јагодинског округа, тако да је и ова невоља била некако превазиђена.²⁰

18 М. Јагодић, *Последице*, 141–142.

19 ДАС, МФ-Е, 1877, Ф 1, Р 96, М. Спасић министру финансија В. Јовановићу, 1/13. 4. 1877, Алексинац; М. Спасић, *Неки подаци из времена нашег првог рата за ослобођење и независност*, Гласник СУД 63 (1885), 243–245.

20 ДАС, МУД-П, 1877, Ф 10, Р 62; Ф 4, Р 35, М. Спасић министру војном С. Грујићу, 21. 5 / 2. 6. 1877, Алексинац; на полеђини претходног акта министар војни С. Грујић министру унутрашњих дела Р. Милојковићу, 22. 5 / 3. 6. 1877, Београд; Ф 13, Р 134, М. Спасић министру унутрашњих дела Р. Милојковићу, 15/27. 5. 1877, Београд; М. Јагодић, *Последице*, 142.

У јулу и августу 1877. Скупштина је усвојила два закона у циљу помоћи постарадлом становништву. Први је био Закон о мораторијуму, којим су се продужавали рокови плаћања и обустављале су се од извршења пресуде у грађанским споровима до Митровдана 1878. године за пострадале округе и срезове, међу којима је био и цео Алексиначки округ. Мораторијум је касније у више наврата продужаван. Важио је за цео Алексиначки округ до 12. јануара 1879, а од тада до 26. септембра 1880. важио је само за Моравски срез. Циљ Закона о мораторијуму био је да одложи наплату старих дугова од ратних страдалника док се материјално не опораве, како не би продавали имања за дуг. Други од помених закона био је Закон о измирењу државних издатака по ванредном буџету од 1877. године. Пошто држава није могла да обезбеди помоћ страдалницима из редовних прихода, овим Законом је било прописано да се разреже ванредни прирез од три динара по пореској глави ради указивања помоћи ратним страдалницима. Очекивани приход износио је 1.781.250 гроша пореских. За поделу прикупљених средстава била је задужена посебна владина комисија. Требало је да прикупи спискове страдалника преко општинских власти у којима би било наведено шта им је тачно потребно. Првенствено у додели помоћи имали су страдалници којима су били неопходни храна, семе, алати и стока за рад. Ванредним буџетом за 1877. било је предвиђено да се ратним страдалницима исплати раније узета реквизиција у вредности од 1.900.000 гроша пореских, као и да им се врати новац позајмљен на основу ранијег Закона и српском народном зајму у износу од 462.696 гроша и 20 пара пореских. Укупна сума намењена ратним страдалницима износила је 21% од свих расхода предвиђених ванредним буџетом. Осим тога, Народна скупштина је решила да се ратни страдалници ослободе плаћања грађанског данка по Закону о редовном буџету за 1877. годину.

Влада је образовала Комисију за помоћ ратним страдалницима 15. септембра 1877. године. На њеном челу био је Владислав Вујовић, а чланови су били Милован Спасић, Димитрије Матић, Никола Стајевић и Стеван Мијатовић, тј. особе које су се и до тада на неки начин бавиле помагањем пострадалом становништву. Комисија је у новембру исте године проширена за још пет чланова. Најпре је прибавила преко општинских власти поименичне спискове ратних страдалника. Преко

окоужних и среских власти постарала се да се изграде колибе за смештај породица чије су куће биле уништене. Комисија је даље делила храну и семе за усев из војних магацина. Када је, због избијања новог рата са Турском крајем 1877, војска обуставила издавање хране из својих магацина, Комисија је делила новац страдалницима, па су храну куповали сами. У пролеће 1878. Комисија је организовала куповину семена у новим крајевима Србије за пролећну сетву. До 15. маја 1878. било је прикупљено 1.546.050 гроша и 4 паре пореске прирезом од три динара, односно 87% од суме предвиђене ванредним буџетом за 1877. годину. Највише новца утрошено је за набавку хране и семена старадалима, док је новац за куповину стоке, алата и осталих потреба недостајао. Комисија је до тада прибавила укупно 871.308 ока семена свих житарица, од којих је 216.185,5 ока или 24,8% подељено старадлицима у Алексиначком округу. Пошто је државна помоћ ратним старадалницима била и даље потребна, у јулу 1878. је донет закон о прикупљању новог приреза у ту сврху, овога пута у износу од једног динара по пореској глави. Комисија је у 1879. набављала страдалницима стоку и земљоделске алате. Помоћ су добили само најсиромашнији. Истовремено је додељена новчана помоћ варошком становништву Књажевца. Комисија је остала без средстава на рачуну у мају 1880, те је тада и престала да дели помоћ, премда је формално радила до августа 1881. године. До 16. фебруара 1880. Комисија је укупно потрошила 2.907.086 гроша чаршијских, од којих 805.145 гроша чаршијских или 27,7% за старадлике у Алексиначком округу.²¹

О страдању насеља у Алексиначком округу сведоче два главна извора, и то: подаци које је као владин комесар у пролеће 1877. прикупио Милован Спасић, и подаци из *Извода ратних страдалника*, који је, на основу поименичних спискова, саставио рачуновођа Комисије за помоћ ратним страдалницима Стојко Димитријевић 12. марта 1881. године. Међу њима постоје ситна неслагања, која нису суштинске природе. У Табели 1 упоредо су приказани подаци из пописа становништва 1874. и подаци из два наведена извора о страдању насеља Алексиначког округа у рату 1876. године.

21 М. Јагодић, *Последице*, 143–149; М. Јагодић, *Извод ратних страдалника у Србији 1876. године*, Мешовита грађа 28 (2007), 166.

Табела 1. Подаци о насељима Алексиначког округа пострадалим у рату 1876. године.²²

Редни Број	Насеље	Попис 1874.		М. Спасић 1877.		Комисија 1881.		
		кућа	станов- ника	кућа пред рат	униште- но кућа	број кућа стра- дални- ка	униште- но кућа и зграда	ратних страдалника
МОРАВСКИ СРЕЗ								
1.	Прђило- вица	121	625	97	90	112	100	584
2.	Доњи Адровац	100	520	75	75	85	85	444
3.	Житковац	92	507	90	69	95	69	470
4.	Мрсољ	131	878	137	123	130	115	809
5.	Стублине	51	282	50	50	50	50	254
6.	Нозрина	106	610	120	120	105	103	567
7.	Лужане	145	816	140	140	155	150	800
8.	Бујмир	42	221	35	35	40	40	206
9.	Тешица	168	1024	170	170	167	162	910
10.	Велики Дреновац	82	640	78	78	78	77	606
11.	Суповац	38	304	34	34	35	35	255
12.	Дашница	30	206	32	32	30	30	194
13.	Грејач	74	494	74	74	75	75	450
14.	Шурић	16	89	16	16	18	18	94
15.	Чукуро- вац	23	138	20	18	21	19	112
16.	Врћено- вац	73	441	76	76	77	76	403
17.	Честа	37	205	30	30	33	33	157
18.	Голешни- ца	18	123	18	18	16	16	108

22 Подаци из пописа 1874: *Државопис Србије IX*, Београд, 1879, 4–10; подаци Милована Спасића из 1877: М. Спасић, *нав. дело*, 246–249; подаци Комисије из 1881: М. Јагодић, *Извод*, 167–170.

19.	Мали Дреновац	21	130	23	23	20	20	116
20.	Копривница	49	302	54	54	51	50	260
21.	Лоћика	54	339	53	53	57	55	290
22.	Љубтен	41	319	40	8	40	7	281
23.	Кулина	24	182	24	7	24	7	169
24.	Породин	31	210	32	10	30	10	196
25.	Вукања	83	542	80	52	79	53	498
26.	Пешчаница	35	210	34	34	32	32	183
27.	Доња Суотна	23	151	24	24	24	24	127
28.	Горња Суотна	33	205	44	44	32	32	179
29.	Горњи Адровац	27	185	28	28	28	27	170
30.	Крушје	38	249	40	40	33	33	195
31.	Радевац	41	300	44	30	45	33	272
32.	Лознац	20	149	24	23	22	21	134
33.	Каменица	23	126	21	15	21	17	104
34.	Јаковље	42	283	43	26	41	15	250
35.	Гредетин	69	464	78	78	71	71	430
36.	Доњи Љубеш	73	541	76	46	71	45	489
37.	Срезовац	25	137	25	22	25	22	130
38.	Витковац	60	375	55	33	57	31	306
39.	Горњи Љубеш	25	167	24	24	24	24	123
40.	Трњане	150	990	150	150	148	145	849
41.	Корман	121	780	127	127	121	121	720
Свега		2455	15459	2435	2199	2418	2148	13894
АЛЕКСИНАЧКО-РАЖАЊСКИ СРЕЗ								
1.	Добрујевац	54	303	50	50	49	48	272
2.	Катун	73	390	67	67	70	70	366

3.	Суботи- нац	114	757			2	2	9
4.	Глоговица	58	314	60	6	42	6	220
5.	Вакуп	79	418	75	22	76	72	367
6.	Пруговац	41	239	38	9	13	9	90
7.	Буимир	33	205	32	32	33	33	186
8.	Липовац	57	417	50	1	2	1	22
9.	Краљево	59	373	56	11	55	53	349
10.	Бићина	30	177	27	3	20	19	101
11.	Бобо- виште	106	707	100	12	32	11	60
12.	Станци	57	314	50	46	49	47	261
Свега		761	4.614	605	259	443	371	2.303
БАЊСКИ СРЕЗ								
1.	Преко- нози	41	289	43	24	43	27	277
2.	Рсовци	42	327	36	36	40	40	304
3.	Језеро	54	403			28	28	189
4.	Лабуково	38	347	37	24	33	32	283
5.	Гојманов- ци	18	152	19	19	20	20	153
6.	Ново Село	26	203			7	0	39
7.	Раденков- ци	48	379	47	2	12	3	84
Свега		267	2.100	182	105	183	150	1.329
1.	Алекси- нац	822	4.447		120	511	293	2.196
Укупно		4.305	26.620	3.222	2.683	3.555	2.962	19.722

Изнетим подацима о уништеним непокретностима треба додати и зграду среског начелства Моравског среза у Прђиловици, као и три основне школе.²³

У Табели 2 је приказано поређење сумарних података о броју насеља, кућа и становника према попису из 1874. по срезовима Алек-

23 ДАС, МФ-Е, 1879, ДП, бр. 265; М. Спасић, *нав. дело*, 249.

синачког округа са бројем пострадалих села, уништених кућа и бројем ратних страдалника преузетих из *Извода ратних страдалника* из 1881. године. С обзиром на то да су комисијски подаци настали на основу поименичних спискова ратних страдалника, вероватно су поузданији од података које је прикупио Милован Спасић 1877. године, те су стога они употребљени за поређење. Из приказаних података јасно се закључује да је рат највише погодио насеља Моравског среза.

Табела 2. Поређење броја насеља, кућа и становника у Алексиначком округу према попису из 1874. и пострадалих у рату 1876. године

Срез	Број 1874.			Пострадалих 1876.					
	насеља	кућа	становника	насеља		кућа		становника	
				број	%	број	%	број	%
Алексиначко-ражањски	49	3.419	20.239	12	24,49	371	10,85	2.303	11,38
Бањски	31	2.393	17.516	7	22,58	150	6,27	1.329	7,59
Моравски	41	2.455	15.459	41	100,00	2148	87,49	13.894	89,88
Алексинац варош	1	822	4.447	1	100,00	293	35,64	2.196	49,38
Укупно	121	9.089	57.661	60	49,59	2.962	32,59	19.722	34,20

Као добар показатељ динамике материјалног опоравка становништва Алексиначког округа, може да послужи преглед броја пореских глава од 1876. до 1882. године, приказан у Табели 3. Подаци за 1879. и 1880. непотпуни су, па су зато ове године изостављене. Пошто је у јануару 1879. Алексиначко-ражањски срез подељен на два среза – Алексиначки и Ражањски – а у састав другог је ушло и десет села из Нишког округа, то подаци за простор Алексиначко-ражањског среза, а самим тим ни за цео округ, након 1879. нису упоредиви са подацима из претходне три године.²⁴ Због тога су изостављени из Табеле 3.

²⁴ Зборник закона и уредаба издатих у Књажевству Србији 34, Београд, 1879, 46.

Табела 3. Број пореских глава у Алексиначком округу 1876, 1877, 1878, 1881. и 1882. године²⁵

Варош/срез	Број пореских глава у Алексиначком округу									
	1876.		1877.		1878.		1881.		1882.	
	полугође		Полугође		Полугође		полугође		Полугође	
	прво	друго	прво	друго	прво	друго	прво	друго	прво	Друго
Алексинац	895	0	0	184	343	338	900	500	967	1.004
Бањски	3.704	889	3.164	2.514	2.711	3.623	3.792	3.892	3.886	3.952
Алексиначко-ражањски	4.378	3.006	3.314	3.392	3.034	3.357	/	/	/	/
Моравски	3.267	0	0	5	316	447	3.094	1.137	3.158	3.200
Свега	12.244	3.895	6.478	6.095	6.404	7.765	/	/	/	/

Као што се види, број пореских глава у Алексинцу и Бањском срезу је 1881. незнатно превазишао предратни ниво, док у најтеже пострадалом Моравском срезу то није био случај ни 1882. године. Према томе, може се закључити да је опоравак текао споро.

Територија Алексиначког округа била је поприште војних операција у рату Србије и Турске од средине августа до краја октобра 1876. године. Пошто су нерегуларне турске јединице систематски палиле и пљачкале насеља која је турска војска заузимала, становништво, које се масовно исељавало у унутрашњост Србије, претрпело је знатну материјалну штету. Бегунци су се вратили својим кућама након склопљеног мира, у марту 1877. године. Влада је тек тада могла да се озбиљније посвети помагању ратних страдалника. Пошто редовни државни приходи нису могли да подмире те потребе, 1877. је разрезан прирез од три динара, а 1878. прирез од једног динара по пореској глави ради финансирања помоћи ратним страдалницима. Влада је 1877. формирала Комисију која је располагала сакупљеним средствима и куповала страдалницима храну, семе за усеве, стоку и алате. Комисија је радила формално до 1881. године. Према комисијским подацима, сачињеним на основу

25 ДАС, Министарство финансија – Казначејство (=МФ-К), *Сравнителник прихода Главне државне благајне за године 1876, 1877, 1878, 1881. и 1882.*

поименичних спискова, у Алексиначком округу је било укупно 19.722 ратних страдалника (34% од популације округа из 1874. године) и 2.962 уништених кућа (33% од броја кућа из 1874. године). Највише штете нането је насељима у Моравском срезу, у коме су страдала сва села, свих 41, односно 87% кућа и 89% становништва у односу на попис из 1874. године. Становништво се споро материјално опорављало, тако да је број пореских глава у Алексинцу и Бањском срезу 1881. досегао предратни ниво из 1876, док се у Моравском срезу то није догодило ни 1882. године.

CONSEQUENCES OF THE SUFFERING IN THE ALEKSINAC DISTRICT DURING THE SERBO-TURKISH WAR OF 1876–1877

Summary:

The territory of the Aleksinac district was the scene of military operations in the war between Serbia and Turkey from mid-August until the end of October 1876. Because irregular Turkish units systematically burned and plundered the settlements occupied by the Turkish army, the population — which fled en masse to the interior of Serbia — suffered significant material losses. The refugees returned to their homes after peace was concluded in March 1877. Only then was the government able to devote itself seriously to aiding the war sufferers. Since regular state revenues could not cover those needs, an emergency surtax of 3 dinars per tax head was levied in 1877, and a surtax of 1 dinar per tax head was levied in 1878 to finance assistance for the war sufferers. In 1877 the government formed a Commission that administered the collected funds and purchased food, seed for crops, livestock and tools for the population in need. The Commission operated formally until 1881. According to the commission's records, compiled from nominal lists, the Aleksinac district had a total of 19,722 war sufferers (34% of the district's 1874 population) and 2,962 destroyed houses (33% of the number of houses in 1874). The greatest damage was inflicted on the settlements in the Morava county, where all 41 villages suffered, amounting to 87% of the houses and 89% of the population compared with the 1874 census. The population recovered slowly in material terms, so that the number of taxable households in the Aleksinac and Banja counties had only returned to the prewar level of 1876 by 1881, while this had not yet happened in the Morava county even by 1882.